

Typologia i topografia wczesnochrześcijańskich baptysteriów. Próba spojrzenia teologiczno-historycznego¹

Typology and Topography of Early Christian Baptisteries. An Attempt at a Theological and Historical Perspective

Ks. Piotr Szczur²

Abstract: The article addresses a significant research problem related to the typology and topography of early Christian baptisteries. After the historical and philological introduction, two main issues are discussed. The first is to present various architectural forms of baptisteries and their decorations. The second is to discuss the topography of baptisteries in church complexes. In conclusion, it was emphasized that in antiquity there was no type of building that would be characteristic of Christian baptisteries, and would clearly indicate the liturgical purpose of the building. The erection of baptisteries was also not guided by Christian symbolism, but existing architectural patterns were used, which the space could be adapted to the rites celebrated in them. It was also pointed out that there were no strictly defined rules for the location of baptistery in church complexes, because they were erected in various connections with the central object, which is the church. The Christian and liturgical purpose of the objects is indicated primarily by their decoration with a Christian theme and their location in the complexes of church buildings.

Keywords: baptistery; baptism; ancient architecture; early Christian art

1. Zagadnienia wstępne

Z pierwszych dwóch stuleci istnienia chrześcijaństwa nie posiadamy żadnych fizycznych śladów struktur architektonicznych związanych z cele-

¹ Projekt finansowany w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019-2023, nr projektu 028/RID/2018/19.

² Ks. prof. dr hab. Piotr Szczur, Katedra Historii Kościoła, Instytut Nauk Teologicznych, Wydział Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin; e-mail: piotr.szczur@kul.lublin.pl; ORCID: 0000-0003-3011-3404.

bracją chrztu. Dostępne źródła pozwalają przypuszczać, że aż do III wieku obrzęd chrztu był celebrowany w plenerze – przy naturalnych zbiornikach wodnych, takich jak rzeki, jeziora, czy sadzawki³. Wiązało się to z dość wczesnym – począwszy od chrztu Jezusa w Jordanie (por. Mt 3,13-17; Mk 1,9-11) i praktyki Apostołów (por. Dz 8,36-39⁴; Tertulian przekazuje informację, że św. Piotr udzielał chrztu w Tybrze)⁵ – przyjęciem zwyczaju dokonywania chrztu przez zanurzenie⁶ „w wodzie żywej (ἐν ὕδατι ζῶντι)”⁷, czyli bieżącej, o czym wspomina kompilator *Didache*, najstarszego pozabiblijnego tekstu chrześcijańskiego. Z tego przekazu można wyciągnąć wniosek, iż w środowisku powstania *Didache* preferowano chrzest w rzekach⁸. Justyn († ok. 165)⁹ natomiast wspomina o miejscu udzielania chrztu, które wydaje się być dość odległe od miejsca sprawowania (bezpośrednio po nim) Eucharystii: „prowadzimy ich [mających przyjąć chrzest] tam, gdzie jest woda (ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ)”¹⁰, a nieco dalej mówi: „prowadzimy go

³ Por. Khatchatrian, *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens*, Mulhouse 1982, passim.

⁴ Autor *Dziejów Apostolskich* mówi, że Filip i dworzanie królowej Kandaki „przyszedli nad jakąś wodę, [...] zeszli do wody. I [Filip] ochrzcił go” (Dz 8,36-38). Trudno powiedzieć, o jaką wodę tu chodzi. Mogła to być jakaś sadzawka lub strumień, czy nawet rzeka.

⁵ Szczegółowa analiza tekstów biblijnych mówiących na temat chrztu Jezusa i ogólnie o chrzcie zawarta jest w: E. Ferguson, *Baptism in the Early Church. History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*, Grand Rapids 2009, s. 99-198 (Część II: *Baptism in the New Testament*). Por. Tertullianus, *De baptismo* 4, red. A. Reifferscheid – G. Wissowa, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 204, tł. E. Stanula, Tertulian, *O chrzcie*, PSP 5, Warszawa 1970, s. 136-137: „Nie ma różnicy między tymi, których Jan w Jordanie, a tymi, których Piotr ochrzcił w Tybrze”.

⁶ Por. Z. Kalinowski, *O pozachrześcijańskich funkcjach baptysteriów wczesnochrześcijańskich i chrzcielnic wczesnośredniowiecznych*, w: *Miejsca chrztów, urządzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 42.

⁷ *Didache* 7, 1, red. W. Rordorf – A. Tuilier, SCh 248, Paris 1978, s. 170, tł. A. Świderkówna, *Nauka dwunastu Apostołów (Didache)*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 36. O „wodzie żywej” jest też mowa w Kpł 14,5-6.50-51. Szerzej, zob. R.M. Jensen, *Living Water: Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism*, Supplements to Vigiliae Christianae 105, Leiden – Boston 2011. Zob. też: T. Ofrasio, *The Baptistery and the Baptismal Font: Symbolism and Pastoral Relevance*, „Landas” 6/1 (1992) s. 20.

⁸ Por. Ferguson, *Baptism in the Early Church*, s. 201-206.

⁹ Por. Ferguson, *Baptism in the Early Church*, s. 237-244.

¹⁰ Iustynus Martyr, *Apologia* I 61, 3, PG 6, 420C, tł. L. Misiarczyk, Justyn Męczennik, *1 Apologia*, w: *Justyn Męczennik, 1 i 2 Apologia. Dialog z żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 82.

[nowo ochrzczonego] na spotkanie z tak zwanymi braćmi”¹¹. Sformułowanie Justyna: „[miejsce], gdzie jest woda (ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ)” teoretycznie można by interpretować jako wskazanie budowli wzniesionej jako baptysterium. Jednak najwcześniejsze źródła wskazują, że taka interpretacja jest błędna, gdyż w tym czasie chrztu udzielano w naturalnych zbiornikach wodnych, o czym mówi też Tertulian († po 220), wskazując m.in. na rzeki, jako możliwe miejsca udzielania tego sakramentu¹².

2. Terminologia

Na określenie obiektów, w których udzielano chrztu, używano wielu terminów. Należy podkreślić, że niewiele z nich było wyłącznie chrześcijańskich. Powszechnie było używanie terminów ogólnie określających baseny. Dość długo słowo „baptysterium” niekoniecznie oznaczało budowlę chrześcijańską, ale raczej konkretny rodzaj budynku, który – choć miał inne możliwe zastosowania – mógł być również zbudowany w pobliżu kościoła chrześcijańskiego z przeznaczeniem na celebrowanie chrztu. Grecki rzeczownik βαπτιστήριον (łac. *baptisterium*)¹³ oznacza miejsce, w którym można popływać lub wykąpać się¹⁴ (czasownik βαπτίζω zaś oznacza zanurzenie się w wodzie)¹⁵. Słowo to odpowiada łacińskim terminom *piscina*

¹¹ Iustinus Martyr, *Apologia* I 65, 1, PG 6, 428A, tł. Misiarczyk, s. 85.

¹² Por. np. Tertullianus, *De baptismo* 4, CSEL 20, s. 204, PSP 5, s. 136: „[...] dlatego nie ma różnicy, czy ktoś jest ochrzczony w morzu czy stawie, w rzece czy źródle, jeziorze czy miednicy”. Por. T. Klauser, *Taufet in lebendigem Wasser! Zum religions- und kultur-geschichtliches Verständnis von Didache 7,1-3*, w: *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums. Franz Joseph Dölger zum sechzigsten Geburtstag dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern*, Antike und Christentum. Ergänzungsband 1, Münster in Westfalen 1939, s. 157-164 = T. Klauser, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und Christlichen Archäologie*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 3, Münster in Westfalen 1977, s. 177-183.

¹³ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, red. M. Plezia, Warszawa 2007, s. 345, s.v. *baptisterium*: „I. wł. basen do kąpieli i pływania; II. *przen.* kaplica, w której dokonywano obrzędów chrztu, chrzcielnica”.

¹⁴ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 1, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958, s. 413, s.v. βαπτιστήριον: „pływalnia”; *Greek-English Lexicon*, red. H.G. Liddell – R. Scott, Oxford 1958, s. 306, s.v. βαπτιστήριον: „swimming-bath”.

¹⁵ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 1, s. 413, s.v. βαπτίζω: „1. zanurzyć; o okrętach, zatopić lub unieszkodliwić; *pass.* być zmczonym; 2. czerpać wino kubkiem z dzbana; 3. ochrzcić; *med.* zanurzyć się; ochrzcić się; *pass.* dokonać ablucji”; *Greek-English Lexicon*, s. 305-306, s.v. βαπτίζω: „1. dip, plunge; 2. draw wine by dipping the cup in the bowl;

i *natatio*, które określały baseny usytuowane w łaźniach rzymskich¹⁶. Rzeczownik βαπτιστήριον był powszechnie używany już od I wieku¹⁷, jednak – jak się wydaje – na określenie chrześcijańskich baptysteriów zaczął być używany dość późno¹⁸. Przykładowo w takim znaczeniu używa go Atanazy Aleksandryjski w *Liście encyklicznym do biskupów* datowanym na kwiecień 339 roku¹⁹ oraz Ambroży w liście 76 datowanym na 386 rok²⁰.

Innym terminem o tym samym ogólnym znaczeniu „basen” jest grecki rzeczownik κολυμβήθρα²¹, co poświadcza historyk Sokrates w datowanej

3. baptize; *Med.* dip oneself; get oneself baptized; *Pass.* perform ablutions”; G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, s. 283-284, s.v. βαπτίζω: „I. submerge, sink, plunge; II. wash, baptize”. Na temat znaczeń dosłownych, metaforycznych, religijnych i magicznych greckich terminów βάπτω, βαπτός, βαπτίζω i βαπτισμός, zob. Ferguson, *Baptism in the Early Church*, s. 47-59.

¹⁶ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 4, red. M. Plezia, Warszawa 2007, s. 170, s.v. *piscina*: „I. *wł.* sadzawka, staw rybny; II. *przen.* 1. zbiornik wody, poidło (zwł. do kąpienia i pojenia bydła); 2. basen kąpielowy, pływalnia; 3. tama, śluza; 4. pojemnik na wodę”; *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, M. Plezia, Warszawa 2007, s. 576, s.v. *natatio*: „I. *wł.* pływanie; II. *przen.* miejsce do pływania, pływalnia”.

¹⁷ Por. Plinius, *Epistula* 2, 17, 11, red. W. Melmoth – W.M.L. Hutchinson, *Pliny, Letters*, t. 1, LCL 54, Cambridge – London 1961, s. 156; 5, 6, 25, LCL 54, s. 384. W odniesieniu do V wieku – Sidonius Apollinaris, *Epistula* 2, 2, 8, red. W.B. Anderson, w: Sidonius, *Poema and Letters*, t. 1, LCL 296, Cambridge – London 1963, s. 422, tł. M. Brożek, w: Sydoniusz Apolinary, *Listy i wiersze*, Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej 14, Kraków 2004, s. 26: „Otóż do pałacu naszego od strony wschodniej jako zewnętrzny dodatek dołącza sadzawka (*piscina*), nazywana z grecka *baptisterium*”.

¹⁸ Por. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, s. 288, s.v. βαπτιστήριον: „baptistery”.

¹⁹ Por. Athanasius Alexandrinus, *Epistula encyclyca* 3, 3, PG 25, 228C, tł. P. Szewczyk, Św. Atanazy Aleksandryjski, *List encykliczny do biskupów*, VoxP 56 (2011) s. 571: „Kościół i święte baptysterium (βαπτιστήριον) zostały spalone”; 3, 5, PG 25, 229A, tł. Szewczyk, s. 572: „Do świętego baptysterium (βαπτιστήριον) – cóż za zuchwałość! – zupełnie bez zahamowań weszli Żydzi, zabójcy Pana, i bezbożni poganie”. Na temat datacji listu, zob. S. Longosz, *Wstęp*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *List encykliczny do biskupów*, VoxP 56 (2011) s. 561-562.

²⁰ Por. Ambrosius Mediolanensis, *Epistula* 76, 4, red. M. Zelzer, CSEL 82/3, Vindobonae 1982, s. 109-110, tł. P. Nowak, w: Ambroży z Mediolanu, *Listy*, t. 3, BOK 29, Kraków 2012, s. 96: „Następnego dnia – była to niedziela – po czytaniach i homilii, odsławszy katechumenów, niektórym kandydatom do chrztu przekazywałem wyznanie wiary w bazylice chrzcielnej (*baptisterii basilica*)”.

²¹ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 2, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1960, s. 690, s.v. κολυμβήθρα: „1. miejsce do nurkowania, kąpielisko, basen; 2. kadź, stągiew; 3. cysterna”; *Greek-English Lexicon*, s. 974, s.v. κολυμβήθρα: „place for diving, swimming-bath; II. wine-vat, tun; III. reservoir, cystem; IV. baptismal font”.

na ok. 440 rok *Historii Kościoła*²². W znaczeniu „basen chrzcielny” termin ten pojawia się w jednym z dokumentów z Oxyrhynchus datowanym na 7 kwietnia 556 roku²³. Rzeczownik ten odpowiada łacińskiemu słowu *fons*²⁴. W kontekście chrześcijańskim słowo to mogło oznaczać zarówno sam basen, jak i budynek – tak właśnie jest w konstantyńskich dokumentach dotyczących Rzymu znajdujących się w *Liber Pontificalis* datowanym na VI wiek. Mniej specyficzne określenie łaźni, takie jak greckie λουτρών²⁵, używane jest przez Justyna również na określenie samego chrztu²⁶, odpowiada łacińskim rzeczownikom *lavacrum*²⁷ i *balneum*²⁸.

Słowo *balneum* (*balneus*) użyte jest w szczególnie interesujący sposób w krótkim *Itinerarium* przypisywanym anonimowemu pielgrzymowi z Bordeaux, który odwiedził Ziemię Świętą w 333 roku. Pielgrzym opowiada o wizytach w trzech miejscach chrztu. Pierwszym jest prywatna łaźnia znajdująca się w Cezarei, czczona jako miejsce chrztu Korneliusza: „Jest tu łaźnia (*balneus*) centuriona Korneliusza, który dawał liczne jałmużny (por. Dz 10,2)”²⁹. Drugim jest baptysterium Bazyliki Grobu Pańskiego w Jero-

²² Por. Socrates, *HE* VII 4, 4, red. G.C. Hansen. SCh 506 (Livre VII), Paris 2007, s. 28, tł. S.J. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986, s. 500: „Sparaliżowany Żyd przyjął chrzest z głęboką i szczerą wiarą, a skoro tylko wyjęto go z chrzcielniccy (ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας), natychmiast uwolniony został od choroby”.

²³ Por. *Papyrus Oxyrhynchus* 147, wydanie grecko-angielskie, tł. ang. B.P. Grenfell – A. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri*, part 1, London 1898, s. 231. Dokument ten jest pokwitowaniem płatności dokonanej przez mnichów z klasztoru św. Andrzeja za linę przeznaczoną do urzędzenia służącego do napełniania „świętej chrzcielniccy [τὴν ἀγίαν κολυμβήθραν]”. Istnieją wewnętrzne niespójności dotyczące jego datacji.

²⁴ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 2, red. M. Plezia, Warszawa 2007, s. 570, s.v. *fons*: „I. wł. źródło; meton. woda źródłana; II. *przen.* źródło, przyczyna, pobudka, początek, pochodzenie”.

²⁵ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 3, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1962, s. 49, s.v. λουτρών: „łaźienka, łaźnia”; *Greek-English Lexicon*, s. 1061, s.v. λουτρών: „bathing-room, bath-house”. Zob. też *Słownik grecko-polski*, t. 3, s. 49, s.v. λουτρών (λοετρών): „1. kąpiel, łaźnia; 2. woda do kąpieli lub obmywania; 3. w poezji libacja dla zmarłych”.

²⁶ Por. Iustinus Martyr, *Apologia* I 61, 10, PG 6, 421B, tł. Misiarczyk, s. 83; 62, 1, PG 6, 421B, tł. Misiarczyk, s. 83.

²⁷ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, s. 333, s.v. *lavacrum*: „I. wł. woda do kąpieli, kąpiel; II. *przen.* 1. chrzest; 2. oczyszczenie (jako forma pokuty)”.

²⁸ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, s. 343, s.v. *balneum*: „I. wł. lokal, w którym urządzano kąpiele, zakład kąpielowy, łaźnia, łaźienka; II. *meton.* 1. kąpiel, tj. wanna napełniona grzaną wodą; 2. kąpanie się, używanie kąpieli”.

²⁹ *Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque* 13 (585, 7-8), red. P. Geyer – O. Cuntz, CCL 175, Turnhout 1965, s. 13, tł. P. Iwaszkiewicz, *Opis podróży z Burdigali do Jerozolimy*, „Meander” 46/1-2 (1991) s. 70.

zolimie, które autor opisuje w następujący sposób: „Tutaj też, z rozkazu cesarza Konstantyna wzniesiono bazylikę, to jest kościół, cudownej piękności, posiadający z boku basen, skąd czerpie się wodę, z tyłu zaś łaźnię (*balneum*), gdzie chrzczone są dzieci”³⁰. Trzecim zaś jest „źródło (*fons*), w którym Filip ochrzcił dworzanina (*eunuchum baptizavit*)”³¹. Należy zauważyć, że we wspomnianym *Itinerarium* ani razu miejsca chrztu nie są nazwane terminem *baptisterium*, lecz określone słowami *balneus*, *balneum* oraz *fons*.

Ostatnim ze wspomnianych wyżej miejsc chrztu określonych terminem *balneus* jest prywatna łaźnia, co jest niezwykle interesujące z tego powodu, iż autor potwierdza, że jeszcze w pierwszej połowie IV wieku łaźnie mogły być miejscem udzielania chrztu³². Wydaje się zatem bardzo prawdopodobne, że jeszcze w okresie konstantyńskim standardowymi terminami łacińskimi określającymi miejsca chrztu były rzeczowniki *fons* i *balneum*, a nie *baptisterium*. Dopiero późniejsze źródła łacińskie, jak np. *Liber Pontificalis* (VI wiek), na ogół bardzo wyraźnie rozróżniają łaźnie (*balnea*) i baptysteria.

Wszystkie wspomniane wyżej wyrażenia wskazywały na budynki i obiekty przeznaczone do kąpieli, jednak nie wyrażały znaczenia, jakie przypisywano samej kąpieli, niezależnie od tego, czy było to normalne, codzienne obmycie ciała czy rytualna inicjacja wprowadzająca do wspólnoty chrześcijańskiej. Oczywiście baptysteria wznoszone w pobliżu kościołów nie mogły służyć jako łaźnie, ale stanowiły one szczególną grupę budowli związaną w szerszym sensie z budownictwem łaźniowym.

Jednym z niewielu nowych i wyłącznie chrześcijańskich terminów był grecki rzeczownik φωτιστήριον przyjmujący znaczenie „dom oświecenia”³³, dość rzadko poświadczony w IV i V wieku³⁴, częściej natomiast

³⁰ Por. *Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque* 17 (594, 2-4), CCL 175, s. 17, tł. Iwaszkiewicz, s. 72.

³¹ *Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque* 20 (599, 1-2), CCL 175, s. 20, tł. Iwaszkiewicz, s. 73.

³² Por. O. Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, w: *Ablution, Initiation, and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, red. D. Hellholm – T. Vegge – Ø. Norderval – C. Hellholm, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 176, Berlin – Boston 2011, s. 1589.

³³ Por. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, s. 1510, s.v. φωτιστήριον: „place of illumination, hence baptistery”. Termin ten jest też znany światu pogańskiemu, lecz w innym znaczeniu; por. *Greek-English Lexicon*, s. 1969, s.v. φωτιστήριον: „lantern-window”.

³⁴ Por. Polybius episcopus Rhinocorurorum, *Vita S. Epiphanii Constantiensis episcopi* 52, PG 41, 88C; Socrates, *HE* VII 4, 3, Sch 506, s. 28, tł. Kazikowski, s. 500: „Udzie-

spotykany dopiero od VI wieku, zwłaszcza we wschodnich inskrypcjach. Warto dodać, że termin ten jest spokrewniony z rzeczownikiem φωτισμός³⁵ używanym już w połowie II wieku przez Justyna³⁶ jako synonim rzeczownika βάπτισμα³⁷ (chrzest).

3. Początki baptysteriów

Z czasem do udzielania chrztu zaczęto wykorzystywać specjalne bazy w starożytnych budynkach termalnych albo urządzano miejsca chrztu w domach prywatnych przeznaczonych do modlitwy wspólnotowej (*domus ecclesiae*). Najwcześniejsze znane baptysterium (lub pomieszczenie chrzcielne) datowane na okres nie późniejszy niż 232 rok³⁸ odkryto w Dura Europos³⁹ w prywatnym domu zaadaptowanym na miejsce zgromadzeń wspólnoty chrześcijańskiej⁴⁰.

liwszy więc choremu wstępnych nauk wiary i pokrzepiwszy go nadzieją na łaskę u Chrystusa, kazał go biskup przenieść wraz z łóżem do baptysterium (ἐπὶ τὸ φωτιστήριον)”; Joannes Chrysostomus, *Sermo post reditum a priore exsilio* 2, 2, PG 52, 444; Joannes Moschos, *Pratum spirituale* 207, PG 87, 3100B, tł. J. Brylowski, Św. Jan Moschos, *Łąka duchowa*, w: Św. Jan Klimak, *Słowo do pasterza*. Św. Jan Moschos, *Łąka duchowa*, Warszawa 2013, s. 309: „[Papież] wezwał tych, którzy byli odpowiedzialni za chrzty (ἐπὶ τοῦ φωτιστηρίου)”; Sophronius Hierosolymitanus, *Narratio miraculorum ss. Cyri et Johannis* 31, PG 87, 3524B. Warto dodać, że φωτιστήριον był też miejscem zgromadzeń biskupich (por. Palladius, *Dialogus de vita Iohannis Chrysostomi* 14, red. A.-M. Malingrey, SCh 341, Paris 1988, s. 278, wiersz 37) oraz miejscem azylu dla uciekinierów (por. *Chronicon Paschale* 325, PG 92, 836B; Joannes Malalas, *Chronographia* 15, PG 97, 564C).

³⁵ Por. *Słownik grecko-polski*, t. 4, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1965, s. 581, s.v. φωτισμός: „oświecenie, światło; met. światłość”; Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, s. 1510, s.v. φωτισμός.

³⁶ Por. Iustinus Martyr, *Apologia* I 61, 12-13, PG 6, 421B, tł. Misiarczyk, s. 83.

³⁷ Por. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, s. 1510, s.v. φωτισμός.

³⁸ Por. Kalinowski, *O pozachrzcielnych funkcjach baptysteriów wczesnochrześcijańskich*, s. 43.

³⁹ Δούρα Ευρώπός – starożytne miasto założone przez Seleukosa I Nikatora na południowo-zachodnim brzegu Eufratu, obecnie stanowisko archeologiczne Kalat as-Salihija w Syrii. Na temat historii miasta w starożytności, zob. L. Dirven, *The Palmyrenes of Dura-Europos. A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Religions in the Graeco-Roman World 138, Leiden – Boston – Köln 1999, s. 1-17 (część rozdziału: *The history of Dura-Europos and Palmyra. The historical context of Palmyrene residents of Dura-Europos*).

⁴⁰ Szczegółowe omówienie obiektu znajduje się w: *The Excavations at Dura-Europos. Final Report*, t. 8, p. 2: *The Christian Building*, red. C.H. Kraeling, New Haven 1967;

W starożytności miejscami udzielania chrztu były też prywatne łaźnie, na co wskazuje wspomniana wyżej wzmianka znajdująca się *Itinerarium Burdigalense*, która potwierdza, że jeszcze na początku IV wieku można było celebrować chrzest w prywatnej łaźni. Olof Brandt przypuszcza, że w pierwszej połowie IV wieku był taki okres, kiedy wznoszenie monumentalnych kościołów poprzedzało budowę bazyliki. Powołując się na najnowsze badania, wskazuje, że rzymska bazylika na Lateranie została wzniesiona przed bazylikiem⁴¹. Bazylikę zbudowano wkrótce po 312 roku⁴², bazylikiem zaś prawdopodobnie wzniesiono dopiero pod koniec panowania Konstancyusza⁴³. Dodatkowym potwierdzeniem takiego stanu rzeczy według Brandta jest fakt, iż w miejscu tego bazylikiem odkryto rzymski dom z prywatną łaźnią datowany na początek IV wieku, a zatem na czas, w którym powstała bazylika. Dalej Brandt stwierdza, że chociaż nie da się tego bezspornie udowodnić, to jednak można przypuszczać, że ta prywatna łaźnia mogła być miejscem udzielania chrztu aż do czasu wzniesienia bazylikiem (czyli przez ok. dwadzieścia lat od czasu wybudowania bazyliki)⁴⁴.

Wnętrza bazylikiem wczesnochrześcijańskich były przystosowane do udzielania chrztu osobom dorosłym⁴⁵. Początkowo były to proste bu-

M. Peppard, *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Synkrisis, New Haven 2016.

⁴¹ Bazylikiem to jest przedmiotem licznych badań. Por. np. O. Brandt, *Battisteri oltre la piana. Gli alzati di nove battisteri paleocristiani in Italia*, Studi di Antichità Cristiana 64, Città del Vaticano 2012, s. 33-86 (cap. 3.1: *Il battistero lateranense a Roma*); D.T. Thayer, *The Lateran Baptistery: Memory, Space, and Baptism*, Tennessee 201, w: https://trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2337&context=utk_gradthes [dostęp: 05.05.2023]); K.L. Bierbaum, *Die Ausstattung des Lateranbattisteriums unter Urban VIII*, Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 111, Petersberg 2014; A. Ippoliti, *Il Battistero di S. Giovanni in Laterano*, Processi costruttivi dell'architettura, Roma 2015. W latach 2010-2013 realizowany był projekt laserowego przeskanowania całego bazylikiem. Po rozpoczęciu prac został opublikowany wstępny raport: H. Menander – O. Brandt – A. Appechia – H. Thorén, *The Lateran Baptistery in Three Dimensions. A Pilot Study in Building Archaeology of the Lateran Baptistery in Rome*, Linköping 2010.

⁴² R. Krautheimer, S. Corbett i A.K. Frazer (*Corpus basilicarum christianarum Romae. Le basiliche paleocristiane di Roma (IV-IX sec.)*, t. 5, Monumenti di antichità cristiana 2a series, Città del Vaticano 1977) uważają, że budowę bazylikiem laterańskiej rozpoczęto w 313 roku i że mogła ona zostać konsekrowana dopiero w 318 roku.

⁴³ Por. O. Brandt – F. Guidobaldi, *Il Battistero Lateranense: Nuove interpretazioni delle fasi strutturali*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 84 (2008) s. 273-274.

⁴⁴ Por. Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, s. 1590.

⁴⁵ Por. Kalinowski, *O pozachrześciem funkcjach bazylikiem wczesnochrześcijańskich*, s. 44.

dowle czworoboczne, z czasem jednak zaczęto je wznosić na planie koła lub wieloboku. Ich najważniejszym elementem był centralnie usytuowany basen chrzcielny, który – w zależności od formy architektonicznej baptysterium – mógł mieć różne kształty. Baptysteria z jednej strony przynależą do kościoła, stanowiąc część kompleksu sakralnego, a z drugiej strony zawsze są w jakiś sposób oddzielone od kościoła, od miejsca, w którym sprawowana była Eucharystia. Taki układ odzwierciedla inicjacyjny charakter chrztu i rozdział między ochrzczoneymi a nieochrzczoneymi.

4. Typologia: formy architektoniczne i dekoracje baptysteriów

Monumentalne baptysteria znane są dopiero od IV wieku, a większość z nich pochodzi z V i VI wieku⁴⁶, a zatem powstały w okresie dynamicznej ekspansji chrześcijaństwa w świecie późnego antyku i wczesnego średniowiecza. Może się wydawać dziwne, że architektura baptysteriów rozwinęła się tak późno. Warto zauważyć, że w IV wieku, gdy już wznoszono monumentalne kościoły, to przynależące do nich baptysteria często budowano później. Wydaje się, że w tym czasie do celebracji chrztu nie był potrzebny żaden specjalny budynek. Bardziej potrzebne były ogromne bazyliki, które po tzw. edykcie mediolańskim nabrały zasadniczego znaczenia, gdyż chrześcijan przybywało w szybkim tempie, a na celebracjach gromadziło się coraz więcej ludzi. Być może powstanie monumentalnych baptysteriów wynikało nie tyle z potrzeb pastoralno-liturgicznych, co z chęci stworzenia architektury o charakterze propagandowym, która odzwierciedlałaby znaczenie Kościoła.

4.1. Formy architektoniczne

Starożytne baptysteria chrześcijańskie nie były pierwszymi obiektami służącymi do rytualnych kąpiei i obmyć, gdyż żydowskie mykwy –

⁴⁶ Por. H. Leclercq, *Baptistère*, DACL 2, Paris 1924, k. 382-469; F.W. Deichmann, *Baptisterium*, RACH 1, Stuttgart 1950, k. 1157-1167; A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens. Plans, notices et bibliographies*, Collection chrétienne et byzantine, Paris 1962; M. Falla Castelfranchi, *Battistero*, w: *Enciclopedia dell'arte medievale*, t. 3, Roma 1992, s. 214-222; S. von Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 27, Münster in Westfalen 1998, passim; S. De Blaauw, *Kultgebäude*, RACH 20, Stuttgart 2008, k. 336-343.

baseny przeznaczone do rytualnych obmyć osób i naczyń – powstawały o wiele wcześniej, co potwierdzają wykopaliska prowadzone w Jerozolimie, Nazarecie czy Qumran (niekiedy błędnie interpretowano je nawet jako chrześcijańskie baptysteria)⁴⁷. Nie wiadomo, czy w ciągu pierwszych trzech wieków istniały specjalne budowle lub pomieszczenia przeznaczone do udzielania chrztu, gdyż jedynym zachowanym obiektem tego typu jest baptysterium urządzone nie później niż w 232 roku w kościele domowym w Dura Europos.

Fakt, że klasyczna forma baptysterium ukształtowała się dopiero w IV wieku, być może nie jest przypadkowy, gdyż na przełomie III i IV wieku w architekturze rzymskiej bardzo popularne stało się tworzenie wspaniałych opraw architektonicznych dla obiektów z bieżącą wodą w łaźniach oraz dla fontann i nimfeów⁴⁸. Ten związek między architekturą baptysteriów i późnoantycznych łaźni dostrzegł Paul Stygger, podkreślając, że obie struktury były przecież częścią tej samej kultury⁴⁹. W tym kontekście należy zauważyć, że imponujące łaźnie rzymskie (za wyjątkiem term Karakalli): Dioklecjana, Maksencjusza i Konstantyna zostały zbudowane mniej więcej w tym samym okresie, w którym powstało pierwsze monumentalne baptysterium. Również w Ostia Antica znajduje się wiele fontann i nimfeów (zarówno wzdłuż ulic, jak i w prywatnych domach), które powstały właśnie w IV wieku⁵⁰. Nie dziwi więc fakt, że pierwsze baptysteria z IV wieku mają wiele cech wspólnych z architekturą tego rodzaju⁵¹, a niektóre z nich, np. w Rzymie czy Mediolanie, podobnie jak rzymskie fontanny posiadały bieżącą wodę.

Starożytne baptysteria wznoszone między IV a VI wiekiem nie posiadały jednolitej formy architektonicznej. Dostrzega się istotne różnice między

⁴⁷ Por. Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, s. 1589.

⁴⁸ Na temat rozwoju form basenów fontann i nimfeów, zob. N. Neuerburg, *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica*, Napoli 1965; W. Letzner, *Römische Brunnen und Nymphaeen in der westlichen Reichshälte*, Charybdis 2, Münster 1990; L. Farrar, *Gardens of Italy and the Western Provinces of the Roman Empire 4th Century BC-4th Century AD*, BAR International Series 650, Oxford 1996.

⁴⁹ Por. P. Styger, *Nymphäen, Mausoleen, Baptisterien; Probleme der Architekturgeschichte*, „Architectura” 1 (1933) s. 50-55.

⁵⁰ Por. M.A. Locicero, *Liquid Footprints: Water, Urbanism, and Sustainability in Roman Ostia*, Archaeological Studies Leiden University 46, Leiden 2020; E. Bukowiecki – H. Dessales – J. Dubouloz, *Ostie, l'eau dans la ville. Châteaux d'eau et réseau d'adduction*, Collection de l'École française de Rome 402, Roma 2008; M.A. Ricciardi, *La civiltà dell'acqua in Ostia Antica*, Roma 1996.

⁵¹ Por. Styger, *Nymphäen, Mausoleen, Baptisterien*, s. 50-55.

nimi, które wynikają z różnego czasu ich powstania i różnego położenia geograficznego⁵². Przykładowo w Italii i Galii wznoszono dość duże baptysteria (z dużymi basenami chrzcielnymi) jako niezależne budowle (generalnie są one dość wczesne, na ogół pochodzą z IV lub V wieku). W Afryce Północnej, Hiszpanii i na Wschodzie natomiast wznoszono mniejsze (z niewielkim basenami chrzcielnymi) i na ogół łączono je z kościołami (te baptysteria są późniejsze, gdyż na ogół pochodzą z VI wieku)⁵³.

Przegląd struktury budowli starożytnych baptysteriów należy rozpocząć od najstarszego znanego pomieszczenia przeznaczonego do udzielania chrztu odkrytego w chrześcijańskim domu w Dura Europos. W jednym z pomieszczeń znajduje się murowany, naziemny, prostokątny basen chrzcielny, zwieńczony sklepieniem, którego archiwołta spoczywa na dwóch kolumnach. Całość zdobiły malowidła. W umieszczeniu basenu chrzcielnego przy ścianie istnieje pewne podobieństwo do późniejszych baptysteriów syryjskich, w których umieszczany jest on na końcu pomieszczenia, nawet w monumentalnych budowlach, takich jak baptysterium (z końca V wieku) znajdujące się w kompleksie monastycznym Kalat Siman (Qal'at Sim'an) w Syrii⁵⁴. W tym kontekście należy zauważyć,

⁵² Przeprowadzono kilka istotnych badań archeologicznych dotyczących form baptysteriów w różnych częściach świata antycznego. Badania te obejmowały m.in. Italię (*L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001), Palestynę (B. Bagatti, *I battisteri della Palestina*, w: *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Aix-en-Provence, 13-19 septembre 1954*, Studi di antichità cristiana 22, Città del Vaticano 1957, s. 213-222; M. Falla Castelfranchi, ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ. *Intorno ai più noti battisteri dell'Oriente*, Quaderni dell'istituto di archeologia e storia antica, Università degli studi 'G. D'Annunzio', Chieti, Monografia 1, Roma 1980; M. Ben Pechat, *The Paleochristian Baptismal Fonts in the Holy Land. Formal and Functional Study*, „Liber Annus” 39 (1989) s. 165-188) czy obecną Francję (J. Guyon, *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence. Élaboration, diffusion et devenir d'un type architectural*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1427-1449; J. Guyon, *Le premiers baptistères des Gaules (IVe-VIIIe siècles)*, Roma 2000), ukazując istotne różnice między baptysteriami wznoszonymi w różnych częściach antycznego świata.

⁵³ Monumentalne baptysteria są dość rzadkie, a większość starożytnych baptysteriów to dość skromne kwadratowe lub prostokątne pomieszczenia. Często mają małą absydę i są połączone z kościołem (co najmniej jednym wejściem z jednej z naw bocznych), stanowiąc jeden kompleks budowli sakralnych.

⁵⁴ Por. J.L. Biscop – J.-P. Sordini, *Travaux à Qal'at Sem'an*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28*

że główny nurt architektury baptysterium rozwinął się w innym kierunku, gdyż basen chrzcielny był zwykle umieszczany na środku pomieszczenia, które miało centralny plan (kwadratowy, okrągły lub wieloboczny, zwłaszcza oktagonalny).

Od IV wieku wiele baptysteriów wznoszonych w środkowej i północnej Italii, południowej Galii oraz na Wschodzie jest budowanych na planie centralnym. Najwcześniejszym znanym obiektem tego typu jest ośmioboczne baptysterium laterańskie⁵⁵. Dlatego przypuszcza się, że ten typ konstrukcji mógł rozprzestrzenić się z Lateranu. Najpierw pojawił się w Mediolanie⁵⁶, a później w północnej Italii – w Rawennie, Albendze czy Akwilei. Jednak niektórzy uczeni sugerują, że w tym regionie w drugiej połowie IV wieku niezależnie od typu baptysterium laterańskiego rozwinęła się forma architektoniczna zbliżona do ówczesnych mauzoleów cesarskich. Były to budowle ośmioboczne (zarówno z zewnątrz, jak i wewnątrz), o grubych murach, w których znajdowały się półkoliste lub prostokątne nisze lub absydy, co też wskazuje na przykrycie kopułowe⁵⁷.

Baptysterium wewnątrznie ośmioboczne natomiast, ale wpisane w budowlę zewnątrznie kwadratową, powstało w Konstantynopolu. Przykładem takiej budowli jest pochodzące z początku V wieku baptysterium Hagia Sofia⁵⁸. Ten typ budowli rozprzestrzenił się z Konstantynopola zarówno na Wschodzie (np. baptysterium św. Jana w Efezie z V, baptysterium Kalat Siman w północnej Syrii z końca V czy baptysterium św. Menasa w Abu

septembre 1986, t. 2, *Studi di antichità cristiana* 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1675-1695; *Notes on the Sanctuary of St. Symeon Stylites at Qal'at Sim'ān*, red. E. Loosley Leeming – J. Tchalenko, *Texts and Studies in Eastern Christianity* 12, Leiden – Boston 2019.

⁵⁵ Por. G. Pelliccioni, *Le nuove scoperte sulle origini del battistero lateranense*, *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* serie 3. *Memorie* 12/1, Città del Vaticano 1973; O. Brandt, *Il Battistero lateranense da Costantino a Ilaro. Un riesame degli scavi*, „*Opuscula Romana*” 22-23 (1997-1998) s. 7-65; Brandt – Guidobaldi, *Il Battistero Lateranense*, s. 189-282.

⁵⁶ Por. B. Filarska, *Baptysterium mediolańskie*, *VoxP* 14 (1988) s. 121, gdzie autorka nie wspomina o wpływie architektury rzymskiej na mediolańską.

⁵⁷ Por. Filarska, *Baptysterium mediolańskie*, s. 121, gdzie autorka sądzi, że Ambroży, wznosząc oktagonalne baptysterium, najprawdopodobniej wzorował się na cesarskich grobowcach (np. mauzoleum teodozjańskie w Mediolanie oraz mauzoleum Dioklecjana w Splicie).

⁵⁸ Por. S. Eyice, *Le baptistère de Ste Sophie d'Istanbul*, w: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma 21-27 settembre 1975*, t. 2, *Studi di antichità cristiana* 32, Città del Vaticano 1978, s. 258-273.

Mena w Egipcie z końca V wieku), jak i na Zachodzie (np. w Prowansji tego typu baptysteria znajdują się w Aix-en-Provence, Fréjus, czy Marsylii)⁵⁹. Wydaje się, że wszystkie wspomniane obiekty w swej formie architektonicznej podążają za standardowym wzorcem imperialnym⁶⁰.

Ogólnie rzecz biorąc, w IV wieku baseny chrzcielne znajdujące się w baptysteriach były szerokie i płytkie, lecz od V wieku stają się coraz mniejsze, węższe i głębsze. Od VI wieku natomiast często mają kształt krzyża, co ewidentnie wskazuje na duchową symbolikę obrzędu chrztu. Zmniejszający się rozmiar basenów chrzcielnych z czasem doprowadził do powstania chrzcielnic monolitycznych, najczęściej wykonanych z marmuru. Zwykle mają one wewnątrz kształt krzyża lub czworoboku, zwłaszcza w Grecji i Palestynie. Te monolityczne chrzcielnice są dość wysokie i znacznie wystają ponad poziom podłogi, co utrudnia osobie dorosłej wejście do nich. Z tego też względu uczeni przypuszczają, że taka forma architektoniczna prawdopodobnie odzwierciedla dużo częstszą w tamtym czasie praktykę udzielania chrztu dzieciom niż osobom dorosłym. Takie chrzty odbywały się nad wysoką, lecz wąską chrzcielnicą, która stopniowo rozwinęła się z formy szerokiego basenu w IV wieku do kształtu dość zbliżonego do średniowiecznych i nowożytnych chrzcielnic⁶¹.

Powszechnie uważa się, że architektura wczesnochrześcijańskich baptysteriów była symboliczna oraz że forma architektoniczna została wybrana do wyrażenia pewnej symboliki. Taką opinię wyraził F.J. Dölger⁶² (a za nim inni późniejsi badacze wczesnochrześcijańskich baptysteriów)⁶³ na podstawie treści fragmentu syryjskiej wersji *Testamentum Domini nostri Iesu Christi*, w którym opisana jest symbolika wymiarów baptysterium nawiązująca do liczby proroków (długość 21 łokci) i apostołów (szerokość 12 łokci)⁶⁴. W konkluzji twierdzi, że tekst jasno wyraża intencję nadania

⁵⁹ Por. Guyon, *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence*, s. 1427-1449; M. Łysik, *Wczesnochrześcijańskie baptysteria Prowansji*, RH 51/4 (2003) s. 171-211; Guyon, *Le premiers baptistères des Gaules*.

⁶⁰ Por. Falla Castelfranchi, ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ, passim.

⁶¹ Por. Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, s. 1593-1594.

⁶² Por. F.J. Dölger, *Zur Symbolik des altchristlichen Tauhauses*, w: F.J. Dölger, *Antike und Christentum. Kultur und religionsgeschichtliche Studien*, t. 4, Münster in Westfalen 1934, s. 153-154.

⁶³ Podejście symboliczne jest nadal częste i popularne, a niekiedy traktowane jako oczywiste.

⁶⁴ Por. *Testamentum Domini nostri Iesu Christi* 1, 19, red. I.E. Rahmani, *Testamentum Domini nostri Iesu Christi*, Moguntiae 1899, s. 22 (tekst syryjski), 23 (tekst łaciński).

znaczenia symbolicznego wszystkim elementom wznoszonego baptysterium, jednak – co sam zauważa – wymienionych w tekście wielkości nie da się potwierdzić w żadnym znanym obiekcie tego typu. Należy zauważyć, że tego rodzaju teksty nie zawsze odnosiły się do rzeczywiście istniejących budowli, a ich autorzy czy kompilatorzy – nawet gdyby nawiązywali do istniejących obiektów – mogli odczytywać ich symbolikę *a posteriori*. Prawdopodobnie nie chodziło o stworzenie symboliki obiektu podczas budowy, ale nadawano ją w trakcie jego użytkowania. Gerard Lukken i Mark Searle w przeprowadzonych badaniach nad semiotyką architektury sakralnej dokonali ważnego rozróżnienia, stwierdzając, że architektura jest wynikiem dwóch procesów: pierwszym jest powstawanie budynku, a drugim jest zmiana jego znaczenia wynikająca z wielu zastosowań, do jakich jest on wykorzystywany na co dzień⁶⁵.

Sible De Blaauw twierdzi, że to nie symbolika, lecz charakter i przebieg liturgii chrzcielnej zadecydowały o wyborze kształtu baptysterium⁶⁶. Zauważa, że przy wznoszeniu baptysterium mogło być tak, iż kierowano się pragnieniem nadania budowli pewnej symboliki, jednak podkreśla, że forma baptysterium musiała przede wszystkim znajdować uzasadnienie wyboru kształtu w przestrzeni potrzebnej do celebracji.

Najbardziej znany przykład dyskusji nad symboliką architektury wczesnochrześcijańskich baptysteriów dotyczy planu ośmioboku, częstego wśród monumentalnych baptysteriów. F.J. Dölger uważał, że oktogonalny kształt został wybrany ze względu na symboliczne interpretacje cyfry osiem, o których wspomina św. Ambroży w inskrypcji z baptysterium w Mediolanie⁶⁷. Sam jednak uważał, że kształt ten został zapożyczony z frigidariów⁶⁸ późnorzymskich łaźni. Ta uwaga była

⁶⁵ Por. G. Lukken – M. Searle, *Semiotics and Church Architecture*, Kampen 1993, s. 13.

⁶⁶ Por. De Blaauw, *Kultgebäude*, k. 340.

⁶⁷ Por. Dölger, *Zur Symbolik des altchristlichen Taufhauses*, s. 153-160. Inskrypcja św. Ambrożego, w: *Carmina Latina Epigraphica*, t. 2, red. F. Bücheler, Lipsiae 1897, s. 420-421, nr 908. Por. G. Cuscito, *Epigrafi di apparato nei battisteri paleocristiani d'Italia*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 441-466. Na temat alegorycznej interpretacji liczby osiem w literaturze wczesnochrześcijańskiej, zob. A. Quacquarelli, *L'ogdoade patristica e i suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti*, Bari 1973; M. Szram, *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie aleksandryjskiej (II-V w.)*, Lublin 2001, s. 138-140.

⁶⁸ Jedno z pomieszczeń starożytnych term rzymskich, w którym znajdował się basen z zimną wodą. Korzystano z niego zaraz po kąpieli w basenie z gorącą wodą.

bardzo istotna i wskazuje na powiązanie kultury antyku z wczesnym chrześcijaństwem.

Oktogonalny kształt był najnowszą modą w IV wieku, kiedy to właśnie wznoszono pierwsze monumentalne baptysteria. Oktogonalne budowle nie zawsze pełniły tę samą funkcję i trudno sobie wyobrazić, aby sama forma architektoniczna mogła nieść jakąkolwiek absolutną treść symboliczną. W pałacach cesarskich, np. *Domus Aurea* i *Domus Augustana* w Rzymie (z I wieku), czy w pałacu Dioklecjana w Splicie (z przełomu III i IV wieku) ośmioboczne budowle spełniały różne funkcje. W łaźniach publicznych od II wieku coraz częściej pojawiają się pomieszczenia ośmioboczne⁶⁹. Trudno jest ustalić funkcje innych rzymskich pomników architektury o kształcie ośmiobocznym, np. zagadkowej budowli w centrum *Atrium Vestae*⁷⁰ czy ośmiobocznej budowli w środku perystylu *Domus Flavia* na Palatynie, która może mieć coś wspólnego z nimfeum lub fontanną⁷¹. Obie struktury zostały znalezione w środku perystylów i prawdopodobnie obie miały coś wspólnego z instalacją wodną.

De Blaauw dostrzega fundamentalną przyczynę wyboru planu oktogonalnego (lub dowolnego planu centralnego) nie w symbolice takiej formy architektonicznej, lecz w potrzebie poruszania się po baptysterium podczas celebracji chrztu, tłumacząc, że cała symbolika (poza ogólnym wyrazem wielkości i bogactwa) została wyrażona przez dekorację, a nie przez konstrukcję⁷². Jednak takie wyjaśnienie nie rozwiązuje innych ważnych

⁶⁹ Interesujące są plany rzymskich łaźni znajdujące się w katalogu: I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990. Szczegółowy wykaz budowli ośmiobocznych zidentyfikowanych w rzymskich łaźniach w: Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, s. 1601. Autor zauważa, że wiele z nich trudno jest odróżnić od klasycznego korpusu wczesnochrześcijańskich baptysteriów przedstawionych w: Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*.

⁷⁰ Obiekt datowany przez van Demana na II wiek i zinterpretowany jako pawilon letni. Por. E.B. van Deman, *The Atrium Vestae*, Washington 1909.

⁷¹ Struktura ta została opisana jako ośmiokątny labirynt z kanałami dla jakiejś fontanny. Datowana jest na czasy cesarza Domicjana. Por. W.L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire*, t. 1: *An Introductory Study*, New Haven – London 1965, s. 54.

⁷² Interesujące są próby identyfikacji miejsc, w których odbywały się różne części celebracji. Takie próby zostały podjęte przy badaniach baptysterium laterańskiego (S. De Blaauw, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, Città del Vaticano 1994, s. 149-155) i baptysterium w Akwilei (G.C. Menis, *Il battesimo ad Aquileia nella prima metà del IV secolo*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*. Genova, Sarzana, Al-

kwestii, np. dlaczego konstrukcje baptysteriów tak często są identyczne z formami innych budowli o zupełnie innych funkcjach, dlaczego basen chrzcielny nie zawsze znajduje się na środku (otoczony kolistą przestrzenią ważną dla przebiegu liturgii), lecz nieraz (zwłaszcza w syryjskich baptysteriach) usytuowany jest przy ścianie (Dura Europos) lub w absydzie (Kalat Siman).

4.2. Dekoracje

Dekoracje wczesnych baptysteriów⁷³ częściowo nawiązywały do dekoracji łaźni i nimfeów, które zdobiły posągi i wodotryski, np. w kształcie zwierząt⁷⁴, czego przykładem może być „7 srebrnych jeleni, z których wypływa woda”⁷⁵ w baptysterium laterańskim (pocz. IV wieku), baptysterium bazyliki San Vitale (*Basilica dei santi Vitale e Compagni martiri in Fovea = Titulus Vestinae*) z początku V wieku (ok. 401-417)⁷⁶ czy baptysterium bazyliki Santa Maria Maggiore (432-440)⁷⁷. Baseny chrzcielne, podobnie jak ówczesne

benga, *Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 701-708; Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*, s. 24).

⁷³ Szerzej zob. L. De Bruyne, *La décoration des baptistères paléochrétiens*, w: *Miscellanea Liturgica in honorem L.C. Mohlberg*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 22, Roma 1948, s. 189-220; F. Bisconti, *L'iconografia dei battisteri paleocristiani in Italia*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 405-440; Brandt, *Battisteri oltre la piana*, s. 468-470.

⁷⁴ Por. Sidonius Apollinaris, *Ep.* 2, 2, 8, LCL 296, s. 424, Brożek, s. 26: „Do sadzawki (*in [...] piscinam*) uchodzi potok wydobywający się ze zbocza górskiego: kanałami prowadzonymi dokoła po zewnętrznych bokach sadzawki wpływa on do niej z sześciu wystających rur w kształcie lwich głów (*leonum simulatis capitibus*)”.

⁷⁵ Por. *Liber Pontificalis* 34, 13, wyd. łacińsko-polskie, tł. P. Szewczyk (1-90) – M. Jesiotr (91-96), *Księga Pontyfików 1-96 (do roku 772)*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, *ŻMT 74 = SCL 9*, Kraków 2014, s. 70. Szczegółowa analiza treści *Księgi Pontyfików* odnoszących się do baptysterium laterańskiego została przedstawiona w: M. Ożóg, *Baptysteria w „Liber Pontificalis”*, cz. 1: *Baptysterium Laterańskie*, *STHŚO 34* (2014) s. 301-311.

⁷⁶ Por. *Liber Pontificalis* 42, 5, SCL 9, s. 99: „Ozdoby chrzcielnicy: «srebrny jelen, z którego wypływa woda»”.

⁷⁷ Sykstus III (432-440) ofiarował rzeczonyj bazylice wykonanego ze srebra jelenia, z którego wypływała woda (por. *Liber Pontificalis* 46, 3, SCL 9, s. 107). Por. M. Ożóg – H. Pietras, *Baptysteria w tytułach oraz innych bazylikach papieskich w relacji „Liber*

nimfea, mogły być wyłożone jednobarwnym lub różnobarwnym marmurem (co spotyka się głównie na Zachodzie) lub mozaikami z przedstawieniami symbolicznymi, często ptakami (np. pawie pijące wodę z wazonu), inskrypcjami wspominającymi ofiarodawców (również anonimowych), formułami teologicznymi i wzorami geometrycznymi lub kompozycjami kwiatowymi (co spotykamy głównie na Wschodzie i w Afryce Północnej).

Ściany mogły być ozdobione obrazami namalowanymi na tynku, wykonanymi z mozaik lub też obłożone inkrustowanym marmurem (opus sectile). Chociaż zachowane dekoracje baptysteriów są bardzo rzadkie⁷⁸, to jednak można wskazać ich pewne elementy wspólne: niebo usiane gwiazdami, przedstawienie dobrego Pasterza, kobiet przy grobie Chrystusa, Jezusa chodzącego po wodzie, Samarytanka przy studni oraz uzdrowienia paralityka. W Dura Europos fronton basenu chrzcielnego i sklepienie baldachimu nad nim oraz trzony kolumn ozdobione były dekoracją z ornamentem roślinnym, ściany baptysterium zaś zdobiły freski przedstawiające dobrego Pasterza oraz Adama i Ewę (w głębi nad basenem chrzcielnym), trzy Marie przed grobem, Chrystusa z Samarytanką, uzdrowienie paralityka oraz św. Piotra i Chrystusa kroczących po wodzie⁷⁹.

Od V wieku znane są w Italii mozaiki wykonane w kopułach lub absydach, np. w Rawennie (baptysterium Ortodoksów lub baptysterium Neonianów⁸⁰ oraz baptysterium ariańskie⁸¹), Neapolu⁸² i Albendze⁸³. Najczęściej w centrum dekoracji przedstawiany jest chrzest Chrystusa (Rawenna)

Pontificalis”, w: *Miejsca chrztów, urzędzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 28-30.

⁷⁸ Najstarsze dekoracje częściowo zachowały się w Dura Europos (ok. 230-240), kolejnym obiektem w porządku chronologicznym zaś jest baptysterium z Neapolu (ok. 400).

⁷⁹ Dokładny opis scen ze Starego i Nowego Testamentu przedstawiony jest w: D. Korol – J. Rieckesmann, *Neues zu den alt- und neutestamentlichen Darstellungen im Baptisterium von Dura-Europos*, w: *Ablution, Initiation, and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, red. D. Hellholm – T. Vegge – Ø. Norderval – C. Hellholm, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 176, Berlin – Boston 2011, s. 1611-1672.

⁸⁰ Por. Brandt, *Battisteri oltre la pianta*, s. 191-242 (cap. 3.4: *Il battistero degli Ortodossi a Ravenna*).

⁸¹ Por. Brandt, *Battisteri oltre la pianta*, s. 242-272 (cap. 3.5: *Il battistero degli Ariani a Ravenna*).

⁸² Por. Brandt, *Battisteri oltre la pianta*, s. 86-133 (cap. 3.2: *Il battistero di Napoli*).

⁸³ Por. Brandt, *Battisteri oltre la pianta*, s. 272-318 (cap. 3.6: *Il battistero di Albenga*).

lub symbol Chrystusa XP (Chi Ro) (Neapol, Albenga). Wokół niego przedstawieni są Apostołowie (Rawenna) lub męczennicy (Neapol) niosący swe męczeńskie wieńce przed tron Jezusa. Ważnym elementem dekoracji baptysterium był też krzyż. Przykładowo w przedsionku baptysterium laterańskiego dobudowanym w V wieku krzyże pojawiają się na jednej z mozaik absydy. W Afryce Północnej natomiast od VI wieku krzyże dość często pojawiają się na mozaikach zdobiących baseny chrzcielne. Wśród różnych elementów związanych z dekoracją szczególne znaczenie mają postaci ludzkie i zwierzęce oraz teksty inskrypcji, jak na Lateranie⁸⁴ czy w Mediolanie⁸⁵. Mogły one jednoznacznie wskazywać na przeznaczenie budowli i na to, co się w nich dokonywało⁸⁶.

5. Topografia baptysteriów

W IV wieku naturalne było budowanie baptysteriów miejskich w pobliżu kościoła biskupiego, gdyż w tym okresie chrztu zwykle udzielał biskup w Wigilię Paschalną i Zesłanie Ducha Świętego, co nakazywali biskupi Rzymu: Syrycjusz (384-399)⁸⁷, Leon I (440-461)⁸⁸ czy Gelazy I (492-496)⁸⁹, i tej tradycji Rzym trzymał się przez cały V wiek. Od końca IV wieku w niektórych regionach, np. w Galii, Hiszpanii, Italii Południowej i na Wschodzie, chrztu udzielano także w inne uroczystości kościelne, np. w Boże Narodzenie i w Święto Objawienia Pańskiego. Pod koniec VI wieku Kościół Jerozolimski zaczął upamiętniać chrzest Chrystusa udzielaniem chrztu w Jordanie. Na Wschodzie powstała tradycja chrzczenia także we wspomnienia ważnych męczenników. Z pewnością zwyczaj ten uzasadnia wznoszenie monumentalnych baptysteriów (począwszy od

⁸⁴ Por. *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, t. 1, red. E. Diehl, Berolini 1925, s. 289, nr 1513.

⁸⁵ Por. *Carmina Latina Epigraphica*, s. 420-421, nr 908.

⁸⁶ Na temat analizy inskrypcji w baptysteriach Italii, zob. Cuscito, *Epigrafi di apparato nei battisteri paleocristiani d'Italia*, s. 441-466.

⁸⁷ Por. Siricius, *Ep.* 1 (*Ad Himerio Tarraconensi episcopo*), 2, tł. A. Caba, w: *Acta synodalia ab anno 381 ad annum 431 = Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 52 = SCL 4, Kraków 2010, s. 36. List datowany na rok 385.

⁸⁸ Por. Leo Magnus, *Ep.* 16 (*Ad universos episcopos per Sicilliam constitutos*), 3-4, wyd. łacińsko-polskie, tł. B. Frontczak, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 62 = SCL 6, Kraków 2011, s. 58-59. List datowany na rok 447.

⁸⁹ Por. Gelasius, *Ep.* 14 (*Ad episcopos per Lucaniam, Britios et Sicilliam constitutis*), 12, *ŻMT* 62 = SCL 6, s. 310. List datowany na rok 494/495.

V wieku) w znanych sanktuariach męczenników usytuowanych poza miastami⁹⁰. Najsłynniejsze są baptysteria w sanktuarium św. Jana w Efezie⁹¹, Abu Menasa w Egipcie⁹² i Kalat Siman w Syrii⁹³. Niewykluczone, że służyły one do udzielania chrztu pielgrzymom w dniu święta męczennika. Jednak nie można wykluczyć, że były one po prostu użytkowane w Wielkanoc – zarówno jako baptysteria katedralne (niektóre sanktuaria znanych męczenników były jednocześnie katedrami), jaki i wiejskie – podczas celebracji chrztu udzielanego okolicznej ludności⁹⁴. Baptysteria znajdujące się w sanktuariach rzymskich męczenników św. Piotra⁹⁵, Pawła⁹⁶ i Wawrzyńca⁹⁷ od połowy V wieku były wykorzystywane właśnie w ten sposób⁹⁸. Służyły one przede wszystkim do udzielania chrztu w Wielkanoc, jednak podczas liturgii sprawowanej przez prezbiterów, biskup zaś przewodniczył najbardziej uroczystej liturgii w baptysterium katedry laterańskiej.

⁹⁰ Por. P.-A. Février, *Baptistères, martyrs et reliques*, RivAC 62 (1986) s. 109-138; M. Falla Castelfranchi, *Battisteri e pellegrinaggi*, w: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, Studi di antichità cristiana 52, Città del Vaticano 1995, s. 234-248.

⁹¹ Por. M. Büyükkolancı, *Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuophylakion*, „Istanbuler Mitteilungen” 32 (1982) s. 236-257; A. Thiel, *Die Johanneskirche in Ephesos*, Spätantike, frühes Christentum, Byzanz, Reihe B, Studien und Perspektiven 16, Wiesbaden 2005, s. 66-84.

⁹² Por. P. Grossmann, *Neue frühchristliche Funde aus Ägypten*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1850-1853; P. Grossmann, *Die durch liturgische Änderungen veranlassten Umbauten im Baptisterium von Abū Mīnā*, w: *Architektur und Liturgie. Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, red. M. Altripp – C. Nauerth, Wiesbaden 2006, s. 83-89.

⁹³ Por. J.-P. Sodini, *Qal'at Sem'an: Quelques données nouvelles*, w: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, Studi di antichità cristiana 52, Città del Vaticano 1995, s. 348-368.

⁹⁴ Już w IV wieku pojawił się zwyczaj celebracji chrztu przez prezbiterów w baptysteriach przy (w) kościołach wiejskich. Por. Sodini, *Qal'at Sem'an*, s. 348-368.

⁹⁵ Na temat informacji zawartych w *Księdze Pontyfików* o baptysterium w tej bazylice, zob. H. Pietras, *Baptysteria rzymskie w „Liber Pontificalis”*, cz. 2: *Baptysterium w Bazylice św. Piotra*, STHŚO 34 (2014) s. 313-320.

⁹⁶ Por. Ożóg – Pietras, *Baptysteria w titulusach*, s. 27-28.

⁹⁷ Por. Ożóg – Pietras, *Baptysteria w titulusach*, s. 30.

⁹⁸ Por. *Liber Pontificalis* 49, 2, SCL 9, s. 120: „[Symplicjusz] Ustanowił u świętego Piotra, świętego Pawła apostoła i świętego Wawrzyńca męczennika tygodniowe dyżury, aby prezbiterzy byli tam stale ze względu na pokutujących i chrzest”.

Rosnąca od IV wieku samodzielność prezbiterów w udzielaniu chrztu doprowadziła do budowy mniejszych baptysteriów w kościołach „parafialnych” nie tylko w dużych miastach, ale też na wsi. Baptysteria te rzadko były oddzielnymi budynkami. Giacomo Cirson⁹⁹ wymienia i omawia 12 baptysteriów drugorzędnych w Rzymie: Sant’Anastasia al Palatino, Santa Cecilia in Trastevere, San Clemente, San Crisogono, Santa Croce in Gerusalemme, San Lorenzo in Lucina, San Marcello al Corso, San Marco a Piazza Venezia, Santa Maria Maggiore, Santi Quattro Coronati, Santa Sabina i San Vitale e Compagni Martiri in fovea. Omawia też 7 baptysteriów podrzymskich: Catacomba di Ponziano, Sant’Agata in Fundo Lardario, Sant’Agnese sulla Via Nomentana, San Lorenzo fuori le Mura, San Paolo fuori le Mura, San Pietro in Vaticano i Santo Stefano sulla Via Latina.

Od VI wieku coraz częściej w jednym mieście znajduje się więcej baptysteriów (np. w Italii Rzym, Mediolan i Rawenna, w Afryce Północnej Timgad, Kartagina, Sufetula [Sbeitla], Sabrata [Sabratha] i Lepcis Magna). Istnienie w jednym mieście dwóch baptysteriów niekoniecznie oznacza obecność dwóch biskupów i dwóch wspólnot wyznaniowych, jak często interpretowano ten fakt (np. Rawenna), ale być może po prostu praktykę udzielania chrztu wielu osobom podczas równoległych celebracji Wielkanocy odbywających się pod „nadzorem” jednego biskupa. Wydaje się, że potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest sporadyczna obecność w niektórych dużych miastach, takich jak np. Mediolan, dwóch baptysteriów w tym samym zespole katedralnym, chociaż niektórzy uczeni przypuszczają, że jedno z nich było używane do udzielenia chrztu wyłącznie kobietom¹⁰⁰.

Jest oczywiste, że każde baptysterium zostało zbudowane w topograficznym związku z kościołem, ale ten związek może przybierać różne formy. Baptysterium mogło być osobną budowlą lub mogło przylegać do kościoła. Baptysteria wolno stojące są rzadsze. Spotyka się je zwłaszcza w północnej Italii i południowej Galii. Jednak większość baptysteriów stanowią obiekty włączane do kościołów. Od V wieku stają się powszechne w Afryce Północnej i Azji Mniejszej. W tych rejonach baptysteria są połączone architektonicznie z kościołami korytarzami lub w inny sposób. Niektóre baptysteria są usytuowane przed kościołem i połączone z nim

⁹⁹ Por. G. Cirson, *I battisteri paleocristiani di Roma: analisi architettonica e topografica*, Roma 2011-2012.

¹⁰⁰ Por. Brandt, *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, s. 1598.

atrium (np. baptysterium bazyliki Eufrazjusza w Poreču w Chorwacji)¹⁰¹ lub podobnymi konstrukcjami (baptysterium katedry w Akwilei)¹⁰². Niektóre zaś (co było częstszym rozwiązaniem) umieszczano za absydą bazyliki pomiędzy innymi pomieszczeniami, do których można było dostać się drzwiami znajdującymi się na końcu naw bocznych. Wiele baptysteriów było otoczonych innymi pomieszczeniami, z których jedno z pewnością może być identyfikowane jako *consignatorium*, w którym chrzest dopełniano świętym namaszczeniem – bierzmowaniem.

6. Wnioski

W badaniach wczesnochrześcijańskich baptysteriów prowadzonych do połowy XX wieku dostrzega się pewną tendencję do typologizacji ich architektury. Tendencje te można dostrzec w pracach wybitnych archeologów i historyków architektury, takich jak Guglielmo De Angelis D'Ossat¹⁰³, Armen Khatchatrian¹⁰⁴ czy Sebastian von Ristow¹⁰⁵. To podejście typologiczne (lub genealogiczne) opiera się na przekonaniu, że formy architektoniczne wczesnochrześcijańskich baptysteriów wywodzą się z wcześniej istniejących wzorców oraz że możliwe jest wskazanie źródła każdego wyrazu artystycznego czy architektonicznego. Oznacza to, że forma budynku bardziej zależy od jego źródeł architektonicznych niż od jego przeznaczenia. Dla Franza Josefa Dölgera¹⁰⁶ wzorem dla pierwszych baptysteriów, a zwłaszcza ośmiobocznych, były łaźnie rzymskie,

¹⁰¹ Por. A. Šonje, *Krstionice građevnog ansambla Eufrazijeve bazilike u Poreču*, „Arheološki Vestnik” 23 (1972) s. 289-322; A. Terry, *The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Poreč*, „Dumbarton Oaks Papers” 42 (1988) s. 13-64.

¹⁰² Por. Brandt, *Battisteri oltre la piana*, s. 318-366 (cap. 3.7: *Il battistero esterno di Aquileia*).

¹⁰³ Por. G. De Angelis D'Ossat, *Tipologia architettonica dei battisteri paleocristiani*, „Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina” 10 (1963) s. 127-129.

¹⁰⁴ Por. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*; Khatchatrian, *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens*.

¹⁰⁵ Por. Ristow, *Frühchristliche Baptisterien*. Autor w prowadzonych badaniach nawiązuje do tradycji typologicznej prezentowanej wcześniej przez Franza Josefa Dölgera i Friedricha Wilhelma Deichmanna. Przykładowo przyjmuje, że rzymskie łaźnie mogły być wzorem dla chrześcijańskich baptysteriów, jednak w tym założeniu jest bardzo ostrożny i słusznie stwierdza, że przez badania typologiczne nie jest możliwe wykazanie, iż architektura baptysteriów wywodzi się z określonego wzorca.

¹⁰⁶ Por. Dölger, *Zur Symbolik des altchristlichen Tauhauses*, s. 184 i 187.

a przede wszystkim *frigidarium*. Stwierdzenie to nie jest bezpodstawne, ale chrześcijańskie baptysterium nie „wywodzi” się z łaźni, gdyż po prostu jest „łaźnią”. Jeśli słowo *baptisterium* może oznaczać też *frigidarium*, oznacza to, że baptysterium było strukturą, w której można było zanurzyć się w wodzie. To, czy budowla nazwana *baptisterium* była łaźnią czy też pomieszczeniem inicjacji chrześcijańskiej, w zasadzie nie zależało od tego, że tak właśnie została nazwana, lecz od tego, w jakim kontekście użyta została ta nazwa. Nie zależało też od tego, jaką miała formę architektoniczną, lecz od tego, jakie miała dekoracje. Forma architektoniczna baptysteriów była podyktowana względami praktycznymi. Po prostu z pewnych względów istniejąca już forma została uznana za idealną dla swojego celu, chociaż obecne jego rozumienie może być niepełne. Należy zauważyć, że w architekturze antycznej przeznaczenia budowli nie wyrażał jej kształt, lecz dekoracja. Forma architektoniczna i dekoracja stanowią dwa zupełnie różne poziomy budowli.

Niektórzy archeolodzy są przekonani, że można znaleźć reguły, które określają pozycję baptysterium w stosunku do kościoła (biskupiego) czy nawet całego miasta. Jest to podejście, które można nazwać topograficznym. Jednak z badań archeologicznych wynika, że nie istnieją jakiegokolwiek szczegółowe zasady lokalizacji baptysteriów w stosunku do kościoła czy kompleksu biskupiego¹⁰⁷. Wydaje się, że istnieje tylko jedna ogólna, lecz zasadnicza reguła związana z topografią baptysteriów – jest nią wznoszenie ich w pobliżu kościoła (niekoniecznie biskupiego).

¹⁰⁷ Por. P. de Palol, *El baptisterio en el ámbito arquitectónico de los conjuntos episcopales urbanos*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 577; G. Cantino Wataghin – M. Cecchelli – L. Pani Ermini, *L'edificio battesimale nel tessuto della città tardo antica*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 238; V. Fiochi Nicolai – S. Gelichi, *Battisteri e chiese rurali (IV-VII secolo)*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 315.

Bibliography

Sources

- Ambrosius Mediolanensis, *Epistula* 76, red. M. Zelzer, CSEL 82/3, Vindobonae 1982, s. 108-125, tł. P. Nowak, *Ambroży z Mediolanu*, *Listy*, t. 3, BOK 29, Kraków 2012, s. 95-107.
- Athanasius Alexandrinus, *Epistula encyclyca*, PG 25, 221-240, tł. P. Szewczyk, Św. Atanazy Aleksandryjski, *List encykliczny do biskupów*, „Vox Patrum” 56 (2011) s. 567-578.
- Carmina Latina Epigraphica*, t. 2, red. F. Bücheler, Lipsiae 1897.
- Chronicon Paschale*, PG 92, 69-1028.
- Didache*, red. W. Rordorf – A. Tuilier, Sch 248, Paris 1978, tł. A. Świderkówna, *Nauka dwunastu Apostołów (Didache)*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, opr. M. Starowieyski, BOK 10, Kraków 1998, s. 33-44.
- Gelasius, *Epistula* 14 (*Ad episcopos per Lucaniam, Britios et Siciliam constitutis*), wyd. łącińsko-polskie, tł. B. Frontczak, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 62 = SCL 6, Kraków 2011, s. 305-317.
- Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, t. 1, red. E. Diehl, Berolini 1925.
- Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque*, red. P. Geyer – O. Cuntz, CCL 175, Turnhout 1965, s. 1-26, tł. P. Iwaszkiewicz, *Opis podróży z Burdigali do Jerozolimy*, „Meander” 46/1-2 (1991) s. 66-75.
- Iustinus Martyr, *Apologia* I, PG 6, 328-470, tł. L. Misiarczyk, Justyn Męczennik, *1 Apologia*, w: *Justyn Męczennik, 1 i 2 Apologia. Dialog z żydem Tryfonem*, Warszawa 2012, s. 43-89.
- Joannes Chrysostomus, *Sermo post reditum a priore exsilio*, PG 52, 443-448.
- Joannes Malalas, *Chronographia*, PG 97, 9-790.
- Joannes Moschos, *Pratum spirituale*, PG 87, 2851-3112, tł. J. Brylowski, Św. Jan Moschos, *Łąka duchowa*, w: Św. Jan Klimak, *Słowo do pasterza*. Św. Jan Moschos, *Łąka duchowa*, Warszawa 2013, s. 63-363.
- Leo Magnus, *Epistula* 16 (*Ad universos episcopos per Sicilliam constitutos*), tł. B. Frontczak, opr. A. Baron – H. Pietras, *ŻMT* 62 = SCL 6, Kraków 2011, s. 55-61.
- Liber Pontificalis*, tł. P. Szewczyk (1-90) – M. Jesiotr (91-96), *Księga Pontyfików 1-96 (do roku 772)*, opr. M. Ożóg – H. Pietras, *ŻMT* 74 = SCL 9, Kraków 2014.
- Palladius, *Dialogus de vita Iohannis Chrysostomi*, red. A.-M. Malingrey, Sch 341, Paris 1988.
- Papyrus Oxyrhynchus* 147, tł. B.P. Grenfell – A. Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri*, cz. 1, London 1898, s. 231.
- Plinius, *Epistulae*, red. W. Melmoth – W.M.L. Hutchinson, *Letters*, t. 1, LCL 54, Cambridge – London 1961.

- Polybius episcopus Rhinocorurorum, *Vita S. Epiphanií Constantiensis episcopi*, PG 41, 73-113.
- Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, red. W.B. Anderson, w: Sidonius, *Poema and Letters*, t. 1, LCL 296, Cambridge – London 1963, s. 331-482, tł. M. Brożek, Sydoniusz Apolinary, *Listy i wiersze*, Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej 14, Kraków 2004, s. 3-192.
- Siricius, *Epistula 1 (Ad Himerio Tarraconensi episcopo)*, tł. A. Caba, *Acta synodalia ab anno 381 ad annum 431 = Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, opr. A. Baron – H. Pietras, ŻMT 52 = SCL 4, Kraków 2010, s. 35-43.
- Socrates, *Historia ecclesiastica*, red. G.C. Hansen. SCh 506 (Livre VII), Paris 2007, tł. S.J. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986.
- Sophronius Hierosolymitanus, *Narratio miraculorum ss. Cyri et Johannis*, PG 87, 3424-3676.
- Tertullianus, *De baptismo*, red. A. Reifferscheid – G. Wissowa, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 201-218, tł. E. Stanula, Tertulian, *O chrzcie*, PSP 5, Warszawa 1970, s. 133-154.
- Testamentum Domini nostri Iesu Christi*, red. I.E. Rahmani, *Testamentum Domini nostri Iesu Christi*, Moguntiae 1899.

Studies

- Angelis D'Ossat G. De, *Tipologia architettonica dei battisteri paleocristiani*, „Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina” 10 (1963) s. 127-129.
- Bagatti B., *I battisteri della Palestina*, w: *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Aix-en-Provence, 13-19 septembre 1954*, Studi di antichità cristiana 22, Città del Vaticano 1957, s. 213-222.
- Ben Pechat M., *The Paleo-Christian Baptismal Fonts in the Holy Land. Formal and Functional Study*, „Liber Annuus” 39 (1989) s. 165-188.
- Bierbaum K.L., *Die Ausstattung des Lateranbaptisteriums unter Urban VIII*, Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 111, Petersberg 2014.
- Bisconti F., *L'iconografia dei battisteri paleocristiani in Italia*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 405-440.
- Biscop J.L. – Sodini J.-P., *Travaux à Qal'at Sem'an*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1675-1695.
- Blaauw S. De, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, Città del Vaticano 1994.
- Blaauw S. De, *Kultgebäude*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 20, Stuttgart 2008, k. 227-393.

- Brandt O., *Battisteri oltre la pianta. Gli alzati di nove battisteri paleocristiani in Italia*, Studi di Antichità Cristiana 64, Città del Vaticano 2012.
- Brandt O., *Il Battistero lateranense da Costantino a Ilaro. Un riesame degli scavi*, „Opuscula Romana” 22-23 (1997-1998) s. 7-65.
- Brandt O., *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries*, w: *Ablution, Initiation, and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, red. D. Hellholm – T. Vegge – Ø. Norderval – C. Hellholm, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 176, Berlin – Boston 2011, s. 1587-1609.
- Brandt O. – Guidobaldi F., *Il Battistero Lateranense: Nuove interpretazioni delle fasi strutturali*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 84 (2008) s. 189-282.
- Bruyne L. De, *La décoration des baptistères paléochrétiens*, w: *Miscellanea Liturgica in honorem L.C. Mohlberg*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 22, Roma 1948, s. 189-220.
- Bukowiecki E. – Dessales H. – Dubouloz J., *Ostie, l'eau dans la ville. Châteaux d'eau et réseau d'adduction*, Collection de l'École française de Rome 402, Roma 2008.
- Büyükkolancı M., *Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuophylakion*, „Istanbuler Mitteilungen” 32 (1982) s. 236-257.
- Cantino Wataghin G. – Cecchelli M. – Pani Ermini L., *L'edificio battesimale nel tessuto della città tardo antica*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 231-265.
- Cirsoni G., *I battisteri paleocristiani di Roma: analisi architettonica e topografica*, Roma 2011-2012.
- Cuscito G., *Epigrafi di apparato nei battisteri paleocristiani d'Italia*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 441-466.
- Deichmann F.W., *Baptisterium*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 1, Stuttgart 1950, k. 1157-1167.
- Demaree E.B. van, *The Atrium Vestae*, Washington 1909.
- Dirven L., *The Palmyrenes of Dura-Europos. A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Religions in the Graeco-Roman World 138, Leiden – Boston – Köln 1999.
- Dölger F.J., *Zur Symbolik des altchristlichen Tauhauses*, w: F.J. Dölger, *Antike und Christentum. Kultur und religionsgeschichtliche Studien*, t. 4, Münster in Westfalen 1934, s. 153-187.
- Eyice S., *Le baptistère de Ste Sophie d'Istanbul*, w: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma 21-27 settembre 1975*, t. 2, Studi di antichità cristiana 32, Città del Vaticano 1978, s. 258-273.

- Falla Castelfranchi M., *Battisteri e pellegrinaggi*, w: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, Studi di antichità cristiana 52, Città del Vaticano 1995, s. 234-248.
- Falla Castelfranchi M., *Battistero*, w: *Enciclopedia dell'arte medievale*, t. 3, Roma 1992, s. 214-222.
- Falla Castelfranchi M., *ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ. Intorno ai più noti battisteri dell'Oriente*, Quaderni dell'istituto di archeologia e storia antica, Università degli studi 'G. D'Annunzio', Chieti, Monografia 1, Roma 1980.
- Farrar L., *Gardens of Italy and the Western Provinces of the Roman Empire 4th Century BC-4th Century AD*, BAR International Series 650, Oxford 1996.
- Ferguson E., *Baptism in the Early Church. History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*, Grand Rapids 2009.
- Février P.-A., *Baptistères, martyrs et reliques*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 62 (1986) s. 109-138.
- Filarska B., *Baptysterium mediolańskie*, „Vox Patrum” 14 (1988) s. 119-124.
- Fiocchi Nicolai V. – Gelichi S., *Battisteri e chiese rurali (IV-VII secolo)*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 303-384.
- Greek-English Lexicon*, red. H.G. Liddell – R. Scott, Oxford 1958.
- Grossmann P., *Die durch liturgische Änderungen veranlassten Umbauten im Baptisterium von Abū Mīnā*, w: *Architektur und Liturgie. Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald*, red. M. Altripp – C. Nauwerth, Wiesbaden 2006, s. 83-89.
- Grossmann P., *Neue frühchristliche Funde aus Ägypten*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1843-1908.
- Guyon J., *Baptistères et groupes épiscopaux de Provence. Élaboration, diffusion et devenir d'un type architectural*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, t. 2, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano – Rome 1989, s. 1427-1449.
- Guyon J., *Le premiers baptistères des Gaules (IVe-VIIIe siècles)*, Roma 2000.
- Ippoliti A., *Il Battistero di S. Giovanni in Laterano*, Processi costruttivi dell'architettura, Roma 2015.
- Jensen R.M., *Living Water: Images, Symbols, and Settings of Early Christian Baptism*, Supplements to Vigiliae Christianae 105, Leiden – Boston 2011.
- Kalinowski Z., *O pozachrześcielnych funkcjach baptysteriów wczesnochrześcijańskich i chrzcielnic wczesnośredniowiecznych*, w: *Miejsca chrztów, urzędzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 41-69.

- Khatchatrian A., *Les baptistères paléochrétiens. Plans, notices et bibliographies*, Collection chrétienne et byzantine, Paris 1962.
- Khatchatrian A., *Origine et typologie des baptistères paléochrétiens*, Mulhouse 1982.
- Klauser T., *Taufet in lebendigem Wasser! Zum religions- und kulturgeschichtliches Verständnis von Didache 7,1-3*, w: *Pisciculi. Studien zur Religion und Kultur des Altertums. Franz Joseph Dölger zum sechzigsten Geburtstage dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern*, Antike und Christentum. Ergänzungsband 1, Münster in Westfalen 1939, s. 157-164 = T. Klauser, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und Christlichen Archäologie*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 3, Münster in Westfalen 1977, s. 177-183.
- Korol D. – Rieckesmann J., *Neues zu den alt- und neutestamentlichen Darstellungen im Baptisterium von Dura-Europos*, w: *Ablution, Initiation, and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, red. D. Hellholm – T. Vegge – Ø. Norderval – C. Hellholm, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 176, Berlin – Boston 2011, s. 1611-1672.
- Krautheimer R. – Corbett S. – Frazer A.K., *Corpus basilicarum christianarum Romae. Le basiliche paleocristiane di Roma (IV-IX sec.)*, t. 5, Monumenti di antichità cristiana 2a series, Città del Vaticano 1977.
- L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001.
- Lampe G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.
- Leclercq H., *Baptistère*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 2, Paris 1924, k. 382-469.
- Letzner W., *Römische Brunnen und Nymphaeen in der westlichen Reichshälfte*, Charydis 2, Münster 1990.
- Locicero M.A., *Liquid Footprints: Water, Urbanism, and Sustainability in Roman Ostia*, Archaeological Studies Leiden University 46, Leiden 2020.
- Longosz S., *Wstęp*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *List encykliczny do biskupów*, „Vox Patrum” 56 (2011) s. 559-566.
- Lukken G. – Searle M., *Semiotics and Church Architecture*, Kampen 1993.
- Łysik M., *Wczesnochrześcijańskie baptysteria Prowansji*, „Roczniki Humanistyczne” 51/4 (2003) s. 171-211.
- MacDonald W.L., *The Architecture of the Roman Empire*, t. 1: *An Introductory Study*, New Haven – London 1965.
- Menander H. – Brandt O. – Appetechia A. – Thorén H., *The Lateran Baptistery in Three Dimensions. A Pilot Study in Building Archaeology of the Lateran Baptistery in Rome*, Linköping 2010.
- Menis G.C., *Il battesimo ad Aquileia nella prima metà del IV secolo*, w: *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi. Atti dell'VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001.

- ologia Cristiana. Genova, Sarzana, Albenga, Finale Ligure, Ventimiglia 21-26 settembre 1998*, Atti dei Convegni 5, Bordighera 2001, s. 685-708.
- Neuerburg N., *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica*, Napoli 1965.
- Nielsen I., *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990.
- Notes on the Sanctuary of St. Symeon Stylites at Qal'at Sim 'ān*, red. E. Loosley Leeming – J. Tchalenko, Texts and Studies in Eastern Christianity 12, Leiden – Boston 2019.
- Ofrasio T., *The Baptistery and the Baptismal Font: Symbolism and Pastoral Relevance*, „Landas” 6/1 (1992) s. 18-36.
- Ożóg M., *Baptysteria w „Liber Pontificalis”*, cz. 1: *Baptysterium Laterańskie*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 34 (2014) s. 301-311.
- Ożóg M. – Pietras H., *Baptysteria w tytułach oraz innych bazylikach papieskich w relacji „Liber Pontificalis”*, w: *Miejsca chrztów, urządzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do soboru trydenckiego*, red. A.M. Wyrwa, Poznań – Dziekanowice 2016, s. 25-40.
- Palol P. de, *El baptisterio en el ámbito arquitectónico de los conjuntos episcopales urbanos*, w: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, Studi di antichità cristiana 41, Città del Vaticano 1989, s. 559-605.
- Pelliccioni G., *Le nuove scoperte sulle origini del battistero lateranense*, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia serie 3. Memorie 12/1, Città del Vaticano 1973.
- Peppard M., *The World's Oldest Church: Bible, Art, and Ritual at Dura-Europos, Syria*, Synkrisis, New Haven 2016.
- Pietras H., *Baptysteria rzymskie w „Liber Pontificalis”*, cz. 2: *Baptysterium w Bazylice św. Piotra*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 34 (2014) s. 313-320.
- Quacquarelli A., *L'ogdoade patristica e i suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti*, Bari 1973.
- Ricciardi M.A., *La civiltà dell'acqua in Ostia Antica*, Roma 1996.
- Ristow S. von, *Frühchristliche Baptisterien*, Jahrbuch für Antike und Christentum. Ergänzungsband 27, Münster in Westfalen 1998.
- Słownik grecko-polski*, t. 1-4, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958-1965.
- Słownik łacińsko-polski*, t. 1-5, red. M. Plezia, Warszawa 2007.
- Sodini J.-P., *Qal'at Sem'an: Quelques données nouvelles*, w: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22-28 September 1991*, Studi di antichità cristiana 52, Città del Vaticano 1995, s. 348-368.
- Šonje A., *Krstionice građevnog ansambla Eufrazijeve bazilike u Poreču*, „Arheološki Vestnik” 23 (1972) s. 289-322.
- Styger P., *Nymphäen, Mausoleen, Baptisterien; Probleme der Architektur-geschichte*, „Architectura” 1 (1933) s. 50-55.

-
- Szram M., *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie aleksandryjskiej (II-V w.)*, Lublin 2001.
- Terry A., *The Sculpture at the Cathedral of Eufirasyusz w Poreču*, „Dumbarton Oaks Papers” 42 (1988) s. 13-64.
- The Excavations at Dura-Europos. Final Report*, t. 8, cz. 2: *The Christian Building*, red. C.H. Kraeling, New Haven 1967.
- Thiel A., *Die Johanneskirche in Ephesos*, Spätantike, frühes Christentum, Byzanz, Reihe B, Studien und Perspektiven 16, Wiesbaden 2005.